

Л. О. Удовенко
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ДОЗВІЛЛЯ ХАРКІВЦІВ НАПРИКІНЦІ ХІХ–НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті використано спогади корінних харківців, мешканців окраїни Харкова, дитинство, юність і зрілість яких припали на кінець ХІХ– початок ХХ ст. Подано відомості й зазначено особливості різноманітних видів дозвілля представників декількох вікових категорій. Зроблено висновки про переважання безкоштовних розваг у людей з низькими статками, про досить високу стійкість естетичних уподобань міської бідноти.

Ключові слова: дозвілля, розважальні заклади, гра, розвага.

В статье использованы воспоминания коренных харьковчан, жителей окраины Харькова, детство, юность и зрелость которых пришлись на конец ХІХ– начало ХХ века. Представлены сведения и определены особенности разнообразных видов досуга представителей нескольких возрастных категорий. Сделаны выводы о преобладании бесплатных развлечений людей с низким достатком, о достаточно высокой стойкости эстетических предпочтений городской бедноты.

Ключевые слова: досуг, заведения досуга, игра, развлечение.

The article draws on memories of indigenous Kharkov, Kharkov outskirts of people, childhood, adolescence and maturity, which took place in the late 19-early 20 century. Provides information and identify features of a variety of leisure activities of representatives of several age categories. The conclusions about the prevalence of reentertainment for people with low incomes, the relatively high stability of the aesthetic preferences of the urban poor.

Keywords: leisure, leisure facilities, games, entertainment.

Прискорений розвиток економіки Російської імперії, починаючи з кінця ХІХ століття, зумовив появу нових масових видовищ і розваг, а початок ХХ століття ознаменувався зародженням ери нової масової культури [7]. Дозвілля як невід'ємна частина повсякденного життя людей у визначений період розглядалась і вивчалась у працях різного типу [1; 3; 4; 6; 7; 8]. Дослідники наголошують, що саме в цей час повсякденне життя міщан стає об'єктом зацікавлення представників розважального бізнесу, які намагалися сформувати в городян систему нових потреб шляхом впливу на масову свідомість, штучно прищепити людям певні смаки, спрямувати потреби публіки в розвагах у необхідних комерсантам напрямках [4, с. 87]. Економічний підйом спричиняв зростання заробітків і скорочення робочого дня, які надавали більше можливостей і більше часу для проведення дозвілля. Зародження і послідовне зміцнення капіталістичних відносин на ринку розваг разом із наслідками підйому економіки створили передумови виникнення масової міської розважальної культури [6, с. 300], яка, по-перше, орієнтувалася на споживача з середнім прибутком, чий запити і потреби в розвагах відносно легко можна було вирахувати. По-друге, існувала можливість вирахувати запити і потреби в розвагах публіки з високим прибутком, але яку ми не наважуємося відносити до масового глядача. Абсолютна більшість населення з низькими прибутками, на нашу думку, економічно слабо прогнозувалася. Твердження про те, що основну роль у популяризації закладів дозвілля й залучення відвідувачів з надзвичайно низькими прибутками відігравала цінова політика власників установ [1], ми вважаємо справедливою частково. Незважаючи на гнучку цінову політику тогочасних розважальних закладів, міська біднота, мабуть, на підсвідомому рівні успішно протистояла її впливу, заповнюючи власне дозвілля безкоштовними розвагами. Завдання статті – визначити на прикладі провінційного Харкова особливості дозвілля незаможної частини міського населення, вплив умов повсякденного життя на вибір розваг. Реалізувати ці завдання дають змогу джерела особистого походження, представлені спогадами споживачів комерційної діяльності закладів дозвілля м. Харкова.

У статті використано спогади корінних харківок Пушкарьової Лідії Іванівни, 1892 року народження, і Чепіль Анни Матвіївни, 1890 року народження, які дитинство та більшість дорослого життя мешкали в Захарківській частині міста на вулиці Петинській (нині Плеханівська), яку на той час тільки старі називали Таганрозькою. Обидва інформатори походили з незаможних верств населення тогочасної Російської імперії, тому з їхніх свідчень маємо відомості про дозвілля робітників, дрібних ремісників і службовців, наймитів, перекупок, майданників, «гризиків», що мешкали в Захарківській частині від вулиць Крайньої (нині Соїча) до Кінного майдану (нині майдан Повстання). «Гризиками» називали дрібних домовласників, які поділяли помешкання на частини завісами з ситцю і пускали туди квартирантів. Такий куток на добу коштував 20 копійок.

Найменше вільного часу було в літніх жінок (бабів, старих), вік яких сягав 45–60 років і більше. Адже на них були онуки, частково хатня робота, город, свійська птиця, худоба, здебільшого кози, яких вони випасали на вигонах незабудованої частини вулиці. У будній день улітку жінки цієї вікової категорії мали час на відпочинок тільки після заходу сонця. Їхнє дозвілля зводилося до того, щоб посидіти на призьбі, переказуючи бувальщини, співаючи пісні, пліткуючи. У неділю та на релігійні свята всі вони йшли до церкви (на храм), зокрема Покровського і Благівіщенського соборів, відвідували ринок, розташований поруч, куди ходили просто для розваги, а саме: «дивитися». Слухали кобзарів і лірників на Університетській гірці, яким обов'язково подавали, бо ті «за серце брали». Коли вулицю Петинську прорізала лінія залізниці на російський Балашов і побудували Балашовський вокзал, жінки стали ходити зустрічати потяги – «дивитися». 1906 року Петинською вулицею пустили трамвай, і жінки взяли за правило в неділю кататися на трамваї, при чому їздили, стоячи на трамвайному майданчику, не входячи у вагон, бо у вагоні проїзд коштував 5 копійок, а на майданчику – 3 копійки. Грошей у літніх жінок майже не було. Вони отримували копійки, торгуючи зеленню і городиною на базарі. А Чепіль згадує, що, коли її бабуся, яка приїхала до них у гості з Сум, витратила на власне дозвілля, відвідуючи «город» (так захарківці називали центр міста), 15 копійок, з неї глузували сусідські баби, що супроводжували її в місто, довго потім згадуючи, як сумчанка в Харкові «гуляла».

Жінки віком 30–40 років (жіночки, жіноцтво), які ще мали добрий зір, сидючи на призьбі чи ганку і співаючи або розмовляючи, вишивали, плели гачком з катушкових ниток скатертини, серветки, на які в цей час поширювалася мода. До церкви ходили тільки на великі свята й обов'язково з чоловіком – показатися «на люди». Але на відміну від жінок віком 45–60 років, які залишались удома, жінки віком 30–40 років, як правило, відвідували ярмарки разом із чоловіком і старшими дітьми.

Заміжні жінки віком 18–29 років (молодички) обов'язково разом із чоловіком ходили до цирку, розважального саду «Тіволі», на народні гуляння, ярмарки, зокрема полюбляли їздити на Сорочинський ярмарок (Сорочинську ярманку), а серед ярмарків, які влаштовувались у Харкові, найулюбленішим був Троїцький (Кінний) ярмарок, який приваблював мешканців Захарківської частини міста насамперед тим, що відвідування переважної більшості балаганів на ньому було безкоштовним на відміну від інших ярмарків. Жінки цієї вікової категорії залюбки співали жартівливих пісень як під гармонь, так і без супроводу, на кшталт:

Я по хаті торщ, торщ,
Як неначе варю борщ.
А я борщу не варила,
Чоловіка обдурила!
Їй-бо обдурила,
Їй же, боже, обдурила!

Я по хаті пляшу, пляшу,
Як неначе варю кашу.
А я каші не варила,
Чоловіка обдурила!
Їй-бо обдурила,
Їй же, боже, обдурила!

Дівчата віком 16–20 років (дівчата, дівки), які мешкали разом із батьками, любили в декількох пішки прогулюватися по Петинській, лускаючи соняшникове і гарбузове насіння і роздивляючись на всі боки. Ті з дівчат, хто набув спеціальності модистки, обов'язково гуляли вдвох, але в товаристві солдата-писаря. Інші дівчата гуляли в парі з нареченим, співаючи пісень. До розважальних садів, цирку, синематографу не ходили, бо відкладали гроші на «придане». Але залюбки грали у виставах у Робітничому домі (Палац культури «Металіст») та Народному домі, які влаштовували національно свідомі гімназисти і студенти. Відвідували дівчата також літній театр саду «Тіволі», на квитки до якого батько ніколи не відмовляв у грошах: «хай подивиться дитина на те, як люди грають». Більшість батьків намагалася дати дочкам освіту: їх віддавали учитися до парафіяльної школи, яку далеко не всі закінчували. Дівчата, які вміли читати, ніколи не брали книжки у бібліотеці Робітничого дому, бо вважалося, що це «соромно». Для них книжки замовляли старші брати або батьки – робітники паровозобудівного заводу. Розважальні сади, цирк, балагани, синематограф відвідували кухарки, швачки, модистки, перекупки, тобто дівчата, які мали власний заробіток.

Для жінок будь-якого віку особливим видом дозвілля ставали хрестини, весілля, а для жінок віком 45–60 років і більше чий-небудь похорон. У проведенні цих заходів жінки брали найжвавішу участь. На весіллі грали троїсті музики – скрипка, бас і флейта, а жінки обов'язково співали і танцювали, у тому числі баби і старі. Весільні звичаї захарківців у цілому збігалися з весільними звичаями слобожан, які описав у «Сватанні на Гончарівці» Г. Ф. Квітка-Основ'яненко.

Але наприкінці XIX століття захарківці вже суворо не дотримувалися старих звичаїв. Весілля тривало не тиждень, а два дні, молодий і молода брали шлюб у «фабричному» одязі, весільне дійство мало спрощений вигляд. На початку XX століття гармонь у робітничому середовищі поступово витісняла скрипку, цимбали, кобзу. Ніхто вже не ходив на вулиці з музикою, а «гуляли» тільки з гармонню. Поодинокі родини наприкінці XIX століття вже придбали грамофон, який дуже берегли і який уважався рідкістю в робітничому середовищі [9, спогади Пушкарьової Л. І.].

Дозвілля чоловіків багато в чому відрізнялося від дозвілля жінок. Дорослих одружених чоловіків віком до 40–45 років, які працювали на паровозобудівному заводі Російського паровозобудівного та механічного акціонерного товариства, заводі Гельферіх-Саде, металообробному заводі, згодом у велосипедних майстернях Лейтнера, у трамвайному депо або чоботарювали, умовно слід поділити на дві частини. Перша складалася з осіб, які належали до РСДРП й інших громадсько-політичних організацій. Ці чоловіки не відвідували шинки і трактири в будні та неділю, а ходили до бібліотек Робітничого і Народного домів, займалися самоосвітою, добре знали твори улюбленого в народі Тараса Шевченка, які декламували сусідам і всім охочим. Значно більша за чисельністю друга частина чоловіків віком до 40–45 років після роботи заходила до торговельних установ, де продавалися алкогольні напої. Традиційно ці установи, незалежно від видової приналежності, люди називали «шинок». У Захарківській частині на вулиці Крайній ближче до Московської вулиці-дороги в 1891–1897 роках було розташовано великий шинок, володар якого згодом збанкрутів через власні переконання. Кажуть: він не продавав горілку молоді, тим із місцевих, хто не був одружений, і «коли в церкві святиться». На місті шинка відкрили державну монопольну торгівлю (так звану «монопольку», «казенку») горілчаними виробами, а горе-шинкаря узяли на державну службу з окладом 40 карбованців на місяць асигнаціями (паперовими рублями Російської імперії). До штату «монопольки» входив кремезний юнак-помічник: він же сторож, він же прибиральник, він же в разі потреби «вишибала» – усе одна особа. До його обов'язків входило також миття кухликів (кружечок). Отримував він на місяць 12 карбованців асигнаціями. Для порівняння: його старший брат, «списаний на берег» із Чорноморської ескадри, по дорозі додому нанявся у «батраки» в одну з економік на Одещині, де за два «каторжні» місяці (липень і серпень 1904 року) отримав 3 рублі 50 копійок міддю, щоправда, працюючи на хазяйських харчах. Ця торговельна установа, куди заходили «відпочити» переважно робітники паровозобудівного заводу, була поєднанням поширених у Харкові винних яток, які називали «винними лавками», і трактирів. Л. Пушкарьова і А. Чепіль по суботах і неділях допомагали колишньому шинкареві, якому доводилося дочкою і племінницею, тому досить добре запам'ятали, чим заповнювалося дозвілля робітників і ремісників у 1903–1910 роках. Захарківці

любили горілку, але вживали її більше для дружньої бесіди («відпочинку») ніж для сп'яніння. Звісно, траплялися п'яниці, яких у народі називали «пропаці».

Установа містила дві зали: меншу залу «для чистої публіки», більшу – «для люду». У менший залі постійними відвідувачами були офіцери, купці, працівники пошти (телеграфіст і листоноша), прикажчики з крамниць, яким продавали горілку, вино, пиво «Sanzenbacher» у пляшках, пшеничний калач, солоні галети «Captain», ставили самовар, смажили ячню, варили яйця, подавали ковбасу «смажену», «і так». На столи ставили прибори з гірчицею, сіллю і перцем. Тут часто були вільні місця, а це непрямо підтверджує думку про те, що слобожани вживали горілку для неквапливої бесіди у приємному товаристві («кумпанії»). У залі «для люду» торгували горілкою «із собою» і «на місці». Горілку «із собою» не відкорковували в залі, а виносили надвір, де біля ганку кріпилися спеціальні тертушки, за допомогою яких з шийки пляшки здирали червоний сургуч. Горілку розливали у склянку, яку приносили з собою, випивали потроху і «гомоніли», адже в залі «за чаркою» відвідувачі сиділи досить довго. Приміром, три-чотири чоловіки замовляли мірку горілки за 12 копійок і розмовляли декілька годин. Пляшка горілки «мерзавчик» коштувала 6 копійок, до яких зараховувалась 1 копійка застави за саму склянку пляшку. На цинквайсі шинкаря стояв «каток», на якому містився житній хліб, пшеничний калач, холодні варені яйця, сіль. Словом «цинквайс» називали облямований і вкритий листами оцинкованого заліза прилавок. Після Спасівки продавали на закуску яблука по копійці. У залі стояло барило пива, яким торгували «на винос». Захарківці пива не любили – барило пива ледве розходилося за тиждень, але ним змушені були торгувати за державними вимогами. Додому «на гостинчик» продавали пряники, монпансьє у бляшанках, цукерки, як сьогодні сказали б «в асортименті»: маківки, льодяники, «подушечки», «морські камінці». Особливим попитом користувалися льодяники «Барбариски» фабрики братів Крохмальникових. Присутнім у залі дозволялося курити. Окремі особи просиджували в компанії за чаркою та розмовами до пізньої ночі, аж доки за ними не приходили рідні. Бійки і лайки біля «шинка» – рідкість. Працювала ця торговельна установа до останнього відвідувача [9, спогади Чепіль А. М.].

Місцеві мешканці Захарківської частини міста просто обожнювали свята, деякі з яких святкували кілька днів: Трійцю, Петра та Павла, Спасівку, Успіння. Утім, Петинська вулиця галасливо та з розмахом відзначала кожне свято Господнє, чималі можливості для цього давали особливості її забудови. Вулиця довгий час забудовувалася тільки з лівого боку, перетворившись на жвавий робітничий район – робітничу Петинку. Тільки з виникненням вокзалу та паровозобудівного заводу вулиця обросла провулками й вуличками, розташованими навколо неї. Саме в цих провулках робітничий люд, що належав до різних конфесій, накривав столи, на які кожний ніс свої напої і національні страви: самогон і «пейсахівку», галушки і цимес, холодець і фаршировану рибу, смажену свинину з капустою і фаршированих голубів. Після застілля сусіди горлали веселих пісень, лускали гарбузове насіння, горішки, танцювали під гармонь, скрипку, цимбали. Надвечір тихо-мирно розходилися. Ця традиція святкувати згодом поширилася і на кожне свято, установлене новою владою. У 1925–1927 роках мешканці колишньої Петинської відзначали релігійні та радянські свята спільними застіллями, модною піснею про «кирпичики», традиційним соняшниковим і гарбузовим насінням, танками, але потім, глупої ночі, ще довго було чути п'яний гам і відчайдушні крики пізніх перехожих: «Караул!» і «Грабують!..». Л. Пушкарьова і А. Чепіль пояснювали це тим, що серед місцевих мешканців збільшилась кількість росіян, які приїхали працювати на харківські заводи, а місцеві – «Бога забули».

У родинях робітників передусім намагалися надати синам освіту. Якщо хлопець потрапляв до парафіяльної школи або ремісницького училища, то обов'язково закінчував повний курс навчання. У багатодітних сім'ях, де не було можливості навчатися усім дітям, старші навчали молодших. Нотної грамоти хлопці не знали, але зі слуху навчалися грати на цимбалах, скрипці, гармоні, охочі – на флейті. Матері і бабусі відсилали синів й онуків слухати кобзарів і лірників до Покровського монастиря, на Університетську гірку: «вчитися, як грати треба». Батьки і матері виступали проти занять спортом своїх дітей: «Хіба то робота – догори ногами крутитися?». Працювати – «робити» – було, на їхню думку, єдине варте заняття, а все інше – непотрібною витратою часу.

Дорослі чоловіки і хлопці-підлітки у вільний час грали в різні ігри: шашки (рідше шахи), карти, зерню, «наперсток», «вушки», у ремінець (ремінчик), «орлянку»; діти та підлітки ще грали у квача, «салець-малець», картонки; малеча та дівчата – у «класики», фантики, «бариню».

Зернею називалися маленькі кісточки, у яких один бік було пофарбовано білим, а другий – чорним. Виграш визначався тим, яким боком упадуть кісточки, коли їх кидали. Зерня, як і карти, а з 1902–1905 років «вушки», уважалися найгіршими розвагами, але охочих до цих ігор було багато. За припущеннями Л. Пушкарьової, це могло бути спричинене впливом дрібних злодіїв та безхатків, які мешкали в районі Кінного ринку.

Гра у ремінець у загальних рисах полягала в тому, що ремінець («ремінчик») обертали кільцем, а треба було потрапити цвяхом так, щоб цвях залишився в ремінці.

Гра у «вушки» складалася з того, що треба було биткою перевернути (перебити) вушки в інше положення за один раз із вихідного положення. Вушками називалися гудзики із форми офіцерів, чиновників, на яких було вибито двоголового орла. Були в ходу також солдатські вушки-одинарки без орлів. Кожне вушко оцінювалось за певною системою балів, номінальна якість яких могла коливатись. Виграш урахувався за сукупністю номіналів вибитих вушок, які переходили у власність переможця. Самі вушки коштували грошей, найдешевша 1/2 копійки.

Поширеною була гра у три карти: дві чорні, одна червона. Треба вгадати червону карту. Підлітки та молодь або грали між собою за різними умовами (на шалабани, на бажання тощо) або зі злодюжками на базарі на гроші. Початкова ставка 1/2 копійки міддю. Біля Кінного ринку, прямо на бруківці сиділи ігроки-професіонали, які грали у «три карти», «ремінчик», «наперсток», а з 1905 року у «вушки». За можливість грати з охочими на базарі вони сплачували околоточному 5 карбованців асигнаціями на місяць.

На свята молодь і підлітки, рідше дорослі, ходили на народні гуляння, у розважальні сади, цирк, синематограф, відвідували балагани на ярмарку та на базарі. Улюбленим синематоргафом у мешканців Петинської і прилеглих вулиць був «Ампирь», розташований на вулиці Сумській, до якого не ходили, а обов'язково їздили приблизно раз на місяць, для чого брали візника (якого називали «ванько», «ванька») за 10 копійок в один кінець, а після сеансу, як правило, поверталися додому пішки. Навесні (у травні) піша мандрівка доповнювалась прогулянкою по набережній і додатковою розвагою: ламанням бузку на букети та хизуванням, у кого букет найбільший і найкращий.

Дорослі люди, так звані старі, зокрема чоловіки, ті кому виповнилося 40 років і більше, традиційно поєднували корисне з розвагами, відвідуючи ярмарки. Ярмарок був не тільки поєднанням вигідного продажу та купівлі, а й ярмаркових розваг, місцем зустрічі з друзями за ярмарковими чарчиною та закускою. Якщо на ярмарок приходила молодь, то дівчата купували про запас стрічки, паперові квіти, а юнаки купували великий житній, глазуrowаний рожевим або блакитним, пряник у вигляді серця, прикрашений паперовою квіткою, подарунок якого символізував освічення в коханні. Дівчина, яка отримувала такий пряник, мала зберігати його до весілля. Наречена на дівоцькій вечірці по шматочку наділяла ним подруг, щоб ті якнайшвидше вийшли заміж [9, спогади Пушкарьової Л. І.].

Зимовими розвагами харківців – чоловіків і жінок – було катання на льоду на ковзанах, зокрема на річечці Немишлянці, яка добре промерзала і давала стійкий лід. Дітлахи бавилися в сніжки та полюбили кататись із кучугурів на санчатах. Починаючи із зимового Миколая (6 грудня по-старому), молодь і підлітки готувалися до святкових і різдвяних посиденьок. Домовлялися про відкуп хати у якої-небудь солдатки або вдови чи бездітної старої. Заготовляли дрова, свічки, святкове вбрання, готували «козу», різдвяну зірку, машкару, колядували. У зимові святкові вечори збирались удома, запрошуючи друзів. Співали, розповідали казки, бувальщини, анекдоти, загадки, грали в лото, смішили один одного, для чого рядилися, а дівчата ще й гадали [9, спогади Чепіль А. М.]. Гадання харківських дівчат, власне, збігаються із спостереженнями М. І. Костомарова.

На розваги існувала своєрідна мода: дорослі мешканці Петинської відвідували фешенебельний на той час кінотеатр «Ампирь», а підлітки бігали до недорогого кінотеатру «Експрес»,

найдешевший білет якого коштував 15 копійок, тобто на 10 копійок дешевше за найдешевший білет у синематографі «Ампирь», ціна найдорожчих білетів у якому становила 5 карбованців.

До розважального саду «Тіволі» білет коштував 15 копійок, що було дорого для молоді, але вона охоче відвідувала цей сад, бо там існувала можливість дивитись у літньому театрі вистави з дерев, не купуючи додаткових театральних білетів. Хлопців-підлітків сад «Тіволі» приваблював тим, що мав не тільки більярди, кегельбан, а ще тир, постріл у якому коштував 5 копійок. Вони по черзі купували такий постріл один для одного, збираючи копійки зі свого гурту. Цілком зрозуміло, що до саду вони потрапляли «зайцями». Кафешантан «Тіволі» відвідували купці, чиновники, офіцери, заможні міщани, працівники пошти, майданники, «гризики». Припускаємо, що там зрідка бували робітники-чоловіки вікової категорії 18–39 років, бо дорослі пошепки згадували про якісь «пікантні сценки». Бували робітники й на аерошоу, перше з яких у Харкові відбулося 1910 року, але спостерігали вони за аеропланом, перебуваючи за огорожею іподрому, не тому, що їм не вистачило квитків, а тому, що вони не збиралися за них сплачувати гроші, адже городян-бідняків із дитинства переконували, що розваги мають бути безкоштовними: «нема тих копійок, щоб за ковток чи поглядку віддавати», – навчали батьки дітей. Емоційний стрес на аерошоу в робітників підсилювало скупчення близько двох сотень «фараонів» [9, спогади Пушкарьової Л. І.].

Таким чином, спираючися на свідчення корінних мешканців Харкова, ми розглянули розваги осіб жіночої статі чотирьох вікових категорій і осіб чоловічої статі чотирьох вікових категорій. Разом вісім вікових категорій неможливих городян, із яких тільки дві вікові категорії (жінки 16–29 років і чоловіки 18–39 років) споживали продукцію розважальних закладів, до яких належали синематограф, цирк, літній театр, ярмаркові балагани, цирк-шапіто, аерошоу. У двох вікових категорій (жінки 30–40 років і чоловіки 40 років і більше) ставлення до розваг, за які слід сплачувати, було іронічним, споживання – стихійним. Воно зводилося до окремих випадків, не більше ніж 3–4 рази на рік. Діти, підлітки, старі практично на власне дозвілля грошей не витрачали. Вибір розваг мешканців окраїн Харкова в основному залежав від статі, віку, освіти, праці чи роду занять, пори року, народних звичаїв, релігійної приналежності, місця мешкання, статків особи, хоча й зазнавав певного впливу нових видів, зокрема, реклами, розтиражованої «сенсаційності» того чи іншого культурного заходу. Гнучка цінова політика тогочасних розважальних закладів особливо не позначалася на естетичних смаках міської бідноти, бо досить повільно руйнувала стереотипи мислення неможливої частини городян. Вимоги до проведення дозвілля у різних прошарків населення в умовах модернізації залишалися різними.

Література

1. Альков В. А. У боротьбі за відвідувача: становлення прийомів комерційної діяльності в закладах дозвілля м. Харкова наприкінці XIX– на початку XX ст. / В. А. Альков. – Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. – Сер. : Історія України. Українознавство: істор. та філософ. науки. Вип. 14. – 2011. – № 939. – С. 100–107.
2. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – [передмова, коментар В. В. Кравченка. Художник, упоряд. іл. В. О. Ріяка]. – Х. : Дельта, 1993. – 256 с. («Пам'ятки історичної думки України»).
3. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України кін. XIX– початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості / О. Л. Вільшанська. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 172 с.
4. Вільшанська О. Л. Реклама на рубежі XIX–XX ст. у повсякденному житті населення України / О. Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX– початку XX ст. Вип. 12. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 87–94.
5. Кропивницький М. Твори: У 6 т. / М. Кропивницький. – К.: Держ. вид-во худож. літ.-ри, 1960. – Т. 6. – 672 с.
6. Свифт Е. Развлекательная культура городских рабочих конца XIX– начала XX века / Э. Свифт // Развлекательная культура России XVIII–XIX вв. Очерки истории и теории / [ред.-сост. Е. В. Дуков]. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. – С. 300–315.
7. Хобсбаум Э. Век Империй. 1875–1914 / Э. Хобсбаум. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – 512 с.
8. Хренов Н. А. Социально-психологические аспекты взаимодействия искусства и публики / Н. А. Хренов. – М.: Наука, 1981. – 304 с.
9. Особистий архів Удовенко Л. О.